

יקום תרבות

הזירה המקוונת לתרבות עברית

רומן אנציקלופדי יוצא דופן: סקירה על הספר "מצפן"

10 דצמבר 2023 | מאת: אריאל זכאי

כריכת הספר "מצפן" של מתיאס אנאר

מצפן של **מתיאס אנאר** ובתרגום **משה רון** (הוצאת חרגול, 2021), הוא רומן גדול, ספר מסעות נפלא, קסום בעלילותיו, ומופלא בלשונו – אנציקלופדיה עשירה עתירת קסם של ייצוגי המזרח בתרבות המערב והשפעתו הרבה עליה. הספר מהווה שילוב מרתק של סיפורי מסעות בני אירופה אל המזרח, והקסם שהשרה על שורה ארוכה של אנשי תרבות, סופרים, אמנים, מוזיקאים, אנשי רוח, מלומדים, ציירים, מוזיקאים, אנשי ספר, והרפתקנים. בהקשר נרחב זה הספר גם דן בהשפעת תרבות סמים של המזרח, כגון אופיום, על אושיות תרבות באירופה, כגון ברליוז, ניטשה, ועוד רבים אחרים (הספר נפתח בעישון אופיום בדירת המחבר בווינה).

מצפן הוא רומן אנציקלופדי לעילא ולעילא בצורתו, תוכנו, והיקפו. אך מעל לכל הוא מתאר מסע פנימי ארוך ומרתק, מדוקדק, ממושך, וקפדני, שעורך גיבור הספר, המוזיקולוג פרנץ ריטר, בעקבות "מצפן האובססיה" שלו – אהבתו הנכזבת לשרה הבלתי מושגת, חוקרת התרבות הצרפתית, עמה ערך כמה וכמה מסעות למזרח בהם נקשרו זה לזה. מסע פנימי זה נערך בדירתו של ריטר בעיר וינה בתקופה קצרה של כמה שעות, לילה ובוקר אחד, בין השעה 23:10 לבין 06:00 למחרת, והספר הוא כביכול תיאור המסע הזה שריטר כותב. "ריטר" מקפיד לציין בראש כל פרק את הזמן בו כתב אותו, וכך נוצר מתאם הדוק בין מסעו הפנימי לבין הכרונולוגיה ההיסטורית והתרבותית הנרחבת של השפעת המזרח על תרבות המערב, אותה הוא מתאר באריכות, דקדקנות ורוב פירוט.

ריטר, המחבר כביכול, הוא אדם חולה – "הבה נחקה את המוות טרם בואו" הוא מצהיר. תודעת המוות שורה על הרומן מראשית ועד אחרית: "עכשיו שחר; הולדת היום היא שעת מותם של האנשים", כותב המחבר

לקראת סוף הספר, והוא תוהה תדירות "כמה זמן נותר לי לחיות?". שרה, מושא תשוקתו של פרנץ ריטר, קובעת ש"החיים הם הרהור ממושך במוות". גיבור הספר טוען אמנם כי "צריך לראות הכל דרך משקפי התקווה, להוקיר את הזולת שבעצמי", אך בסופו של דבר הוא מסכם בעצב "אנחנו תמיד מופתעים ממה שבא, תשובת הזמן, הסבל, החמלה והמוות".

לא רק שפרנץ ריטר הוא אדם חולה, אלא הוא גם איש בודד מאוד, אדם שרק "המחשב" מהווה לו "ידיד נאמן" ואמיתי. "הזמנים כה רעים עד שהחלטתי לדבר אל עצמי" הוא מציין בעקבות המסאי הספרדי רמון גומס דה לה סרנה. בזכות המחשב הוא שומר כל הזמן על הקשר שלו עם שרה, הנודדת ללא הפסקה בנתיבי המזרח, חוקרת יחסי מזרח-מערב המאמינה בדבקות "שכל הוורדים הם רק ורד אחד", ובדמיונה חוזה "חיזיון של אירופה בלתי מובחנת, רבת פנים, מגוונת לא פחות משיחי הוורדים של האלהמברה, השולחים את שורשיהם בבלי דעת, כה הרחק לעומק העבר והעתיד, עד כדי כך שאין לדעת מנין הם צומחים באמת". דבר זה בבירור איננו המערב החד ממדי של אדוארד סעיד במובן של כובש ומנצל. חשוב מכל, המחבר מודה כי "צריך אנרגיה כמו של שרה כדי להיבנות תמיד מחדש, להישיר תמיד מבט אל האבל והחולי, להתמיד בנחישות לחפור בעצב העולם כדי לחלץ ממנו יופי ודעת". שליחותה הגדולה של שרה היא לגלות את השפעת המזרח על המערב, כפי שניתן לראות לדוגמה ממאמרה על "איגנץ גולדציהר, גרשם שלום והאוריינטליזם היהודי", בו היא טוענת ש"האוריינטליזם חייב להיות הומניזם".

נושא עבודת הדוקטורט של שרה הוא "תפיסות האחר בין מזרח למערב", וזהו מה שהיא מחפשת וחוקרת כל הזמן. הספר מתחיל בהגנה על תזת הדוקטורט שלה בקולז' דה סורבון בפריז, חיבור בן ארבע מאות עמודים הנסוב על "הדימויים והייצוגים של המזרח, מקומות לא-מקומות, אוטופיות, פנטזיות אידיאלוגיות שרבים מאלה שביקשו לשוטט בהם הלכו שם לאיבוד; גופיהם של האמנים, המשוררים והנוסעים שניסו לחקור אותם נהדפו מעט-מעט אל חורבנם". לשרה החיפוש "אחר משמעות המזרח" הוא "חיפוש בלתי נגמר, אינסופי". בסופו של דבר מציין פרנץ ש"חיי המחקר" של שרה ומסעותיה במזרח "חופפים לגמרי את חייה". הוא שואל לכן "האם החיפוש שלה לא נסב על ריפוי עצמי", ומודה ש"מן הסתם אף הוא עושה כן" בעצמו, כפי שניתן לראות בספרו המהווה אצור בלום של דימויי וייצוגי המזרח בתרבות האירופית.

מצפן היא מילת מפתח ברומן זה: ברשות גיבור הספר נמצא "המצפן" הממשי של בטהובן המצביע "על המזרח ולא על הצפון", משמע אוריינטציה חדשה, תפנית אפיסטמולוגית לגבי הזמן והמרחב במקום זו המציינת באורח מסורתי את הצפון, כפי שהשם מסמל. שינוי רוחות השמיים במצפן של המלחין הגרמני מקביל לשינוי שהספר מציע – בחינת השפעת המזרח על תרבות המערב. "מהמזרח של האור, האוריינט כיוון המצפן", כותב המחבר. זו הטענה העיקרית של הספר, שעיקרו חיבור מרתק על נוכחותו העשירה והמגוונת של המזרח בתרבות המערבית, כפי שניתן לראות לדוגמה בספרו של מרסל פרוסט **בעקבות הזמן האבוד** שהספר **אלף לילה ולילה** משמש לו כמודל (ב-1704 הודפסה הגרסה האירופית הראשונה של **אלף לילה ולילה**, וכללה שישה כרכים שתורגמו לצרפתית בידי המזרחן אנטואן גאלאן). מאחר ו"למעלה ממאתיים פעמים בספרו מאזכר פרוסט את המזרח ואת **אלף לילה**", קובע המחבר בנחרצות כי "בלי האוריינט" אין "פרוסט. אין **בעקבות הזמן האבוד**". הוא הדין **בדון קיחוטה** (1605, 1615), שהוא למעשה "הרומן האירופי הראשון והרומן הערבי הראשון", לדעת שרה, כיוון ש"סרוונטס מייחס אותו להיסטוריון המוסלמי סייד האמר אבן אל עא'ל" או "סידה חמטה בנחל", כפי שניתן לראות בפרק התשיעי של **דון קיחוטה**. אם כן, "המשוגע הגדול הראשון בספרות מופיע כפרי עטו של היסטוריון מורי מלה מאנצ'ה".

הלב והמרכז של הספר הם ייצוגי המזרח, ומעל לכל השפעותיו על תרבות אירופה. דומה שהמחבר לא פוסח על אף אחד מאנשי התרבות והרוח באירופה אשר הושפעו משך מאות בשנים מתרבות המזרח: מוזיקאים, פילוסופים, אנשי תיאטרון, אנשים שיצאו למסעות במזרח, ועוד. הוא תוהה "איזה מין עולם היו ערי הבירה האלה" באירופה "בראשית המאה התשע עשרה", שבהן "מזרחנים התרועעו עם נסיכים, עם אנשים כמו בלזק, עם מוזיקאים גאונים" כגון בטהובן או ליסט. הוכחות למכביר לכך ניתן למצוא לכל אורך הרומן. בשנת 1819 זכה הדיוואן, סגנון שירה בתרבות האסלאם, לעדנה מחודשת בזכות המשורר הגרמני יוהאן וולפגנג פון גתה. יצירתו **פואמות של מזרח ומערב** משקפת את התעניינותו בכל הקשור בספרות המזרח באופן כללי, ובספרות הפרסית בפרט. כולנו למרבה הצער, כותב המחבר, "שכחנו את הדיאלוגים האלה" ו"התעלמנו מן המרחב הנפתח בין השפות, בין הגרמנית לערבית". אך למעשה לא ניתן לעשות כן אם בוחנים את "העיבודים

המוזיקליים של הדיוואן המערב-מזרחי" שעשו "שוברט, שומאן" ועוד רבים אחרים. הוא הדין ברוסיה שבה קיימו מזרחנים רוסיים את "מפגשיהם היפים עם המוזיקה והספרות של מזרח אסיה".

על השפעתו הרבה של המזרח על המערב לומד פרנץ גיבור הספר רבות משרה, מושא אהבתו. במסעותיהם הם פוקדים יחדיו את סוריה, עירק, איראן, לבנון, ישראל, טורקיה, מלזיה, ועוד. שוהים במכוני מחקר שהקים המערב במזרח, באיסטנבול, בחאלב, בדמשק, בתדמור, ובטהראן, וכך חווים בצורה בלתי אמצעית את קסמי המזרח והשפעתו על בני אירופה. שרה מקפידה לציין זאת תדירות. כך לדוגמא במאמרה על "בלזק והשפה הערבית". היא מדגישה במיוחד את "הצד המזרחי של הקלסיציזם הגרמני" המגלה עד כמה "אירופה היא הבניה קוסמופוליטית... הרדר, [כריסטופר מרטין] וילאנד, שילר, גתה, רודולף שטיינר, ניטשה... נראה שדי להפוך אבן בווימאר וכבר צץ קשר כלשהו למזרח המרוחק". מבחינה זאת היא מציינת "כל ערי אירופה הן שערים למזרח", ומכאן בסופו של דבר "כל אירופה היא אוריינט". זו הסיבה ששרה חשה ש"אירופה אינה עוד היבשת שלי, לכן אני יכולה לחזור לשם... לחקור אותה כזרה", וכך "לחשוף אל האור את מתת הגיון". החיפוש המתמיד והבלתי פוסק של שרה הוא אחר "אחדות בין אורות המזרח והעלטה המערבית".

אדוארד סעיד יצר את המושג "אוריינטליזם" בהקשרו המודרני, המדגיש את יחסו המתנשא לכאורה של העולם המערבי לתרבות המזרח, ובאמצעותו ביקר קשות ובחריפות את גישת המערב אל המזרח. בניגוד גמור לכך, שרה דווקא טוענת כי סעיד יצר למעשה וללא כל הצדקה את "השבר, הבקע האונטולוגי שקוראיו קיבלו בין מערב שליט ומזרח נשלט". סעיד הוא הנמסס המובהק של שרה. באחד הוויכוחים בין האוריינטליסטים "שרה הטילה לחלל האוויר את השם הגדול, הזאב הופיע באמצע העדר, במדבר מקפיא: אדוארד סעיד", דבר ש"היה משול להזכרת השטן במנזר כרמליטי". תפיסת סעיד את יחסי המערב והמזרח מונגדת לגמרי לזו שלה. בניגוד לתרחיש השליטה הדומיננטי של סעיד השורר עד היום בספרות המחקרית, שרה טוענת דווקא ש"את ההיסטוריה אפשר לקרוא בצורה אחרת לגמרי" וצריך "לכתוב אותה בצורה אחרת לגמרי", משמע "מתוך שותפות ורציפות". עלינו, היא ממשיכה, "להיפטר מהרעיון חסר השחר בדבר האחרות המוחלטת של האסלאם" ולהסכים גם על "כל מה שאירופה חייבת לאסלאם – על אי האפשרות להפריד אותם זה מזה". לשון אחר, צריך "ראייה חדשה שתכלול את האחר באני. משני הצדדים". זו טענתו הגדולה של הספר, אשר המחבר מנסה להראותה באמצעות שורת אישים ויצירות מתרבות המערב שהושפעו עמוקות מתרבות המזרח. "אנחנו אסירי הדימויים, הייצוגים, הייתה שרה אומרת", מצטט המחבר את שרה, ורק אלה "שבוחרים להיפטר מחייהם (אם דבר זה בכלל אכן אפשרי) עשויים להגיע אל הזולת".

אם אירופה היא אכן "הבניה קוסמופוליטית", כפי ששרה טוענת, הרי כיום מציין המחבר "ההבניה הקוסמופוליטית של העולם איננה מתרחשת עוד ביחסי הגומלין של אהבה ומחשבה אלא רק במעשי אלימות", כפי שניתן לראות במעשי ההרס המתחוללים בין המערב והמזרח בשנים האחרונות. בעבר הרפובליקה האסלאמית של איראן הקימה "באמצע המרכז הבינלאומי של וינה", אנדרטה למשורר עומר ח'יאם (1048-1131), מתמטיקאי, אסטרונום, פילוסוף, ומשורר פרסי, בן המאה העשירית, אשר תרגום ספר שיריו **המַרְבָּעִים** הפך אותו "למשורר אירופי מהדרג הראשון" בסוף המאה התשע עשרה. אך כיום דבר זה איננו אפשרי בכלל בגלל העוינות הרבה השוררת בין המערב למזרח ולהפך.

קשה שלא להתרשם מרוחב והיקף הדיון ברומן זה בנוגע להשפעת המזרח על תרבות המערב, ממוזיקה עד לפילוסופיה, מיצירות ספרותיות עד היסטוריה ואנתרופולוגיה, מין וסמים, ועוד. באחד ממאמריה כותבת שרה על הזיקות השונות של סופרים ואמנים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה אל המזרח, כגון גתה, ויקטור הוגו, ועוד. דבר המגלה לדעתה את "היווצרותה של רשת אמנותית" ה"משקה את אירופה המערבית כולה". (דגש במקור). במקום אחר, המחבר מציין שקונסטנטינופול משכה "את כל המי ומי של אירופה, ציירים, מוזיקאים, אנשי ספר והרפתקנים", וכי מאז "מיכלאנג'לו דה וינצ'י כולם חלמו על הבוספורוס".

בסופו של דבר צריך להשוות את **מצפן לקומדיה האלוהית** של דנטה. ביצירת המשורר הפלורנטיני, ביאטריצ'ה – התגלמות החסד העילאי שבאהבה, כפי ששמה מרמז – היא שליחת ההשגחה העליונה המדריכה את דנטה בגן העדן. **במצפן** לשרה אין אמנם תפקיד קוסמולוגי ישועתי גואל, כביר, ומפואר שכזה, אך גם היא, בדומה לביאטריצ'ה, מדריכה את פרנץ בנתיבים המגוונים והמסועפים הרבים של השפעת המזרח על תרבות המערב. גילוי ותגלית היא המשימה העליונה של שתי נשים אלה בנוגע לדנטה ולפרנץ, ומכאן כמובן גם לעולם כולו. אך בניגוד לקומדיה האלוהית, **במצפן** אין כל אפשרות של חסד וגאולה מאחר ופרנץ הגיבור המספר טוען בסוף

הספר שהוא רואה "בכל מקום" דווקא את "הריסות מערכת יחסינו המוחמצת", ו"הדבר היחיד המאחד" בינו לבין שרה, "הג'ינג'ית האלוהית הזאת", לאמיתו של דבר "הוא אותה אי-נחת משותפת, אותו פטפוט מגושם שנועד רק לשתיקה". שרה איננה ביאטריצ'ה. כך שמה שנוותר למחבר בסופו של דבר הוא להתפלל: "אלי רחם על אלה אשר כמותי אין בהם אמונה והם מחכים לנס שלא יוכלו לחזות בו".

פרופסור אביהו זכאי

פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה של האוניברסיטה העברית. תחומי מחקר שלו היו היסטוריה דתית ואינטלקטואלית של ראשית העת החדשה, והתנועה הפוריטנית באנגליה ובאמריקה. לאחרונה מתמקד בהיסטוריה אינטלקטואלית של גולים מגרמניה הנאצית וחיבורי ההתנגדות שלהם לכרבריזם הנאצי.

